

Molnár Dániel

Cirkusz és pártállam, 1947–1954

Államosítás és központosítás Magyarországon

„A Fővárosi Nagy Cirkusz¹ műsorpolitikáját illetően arra törekedtünk, hogy az ne csak a szórakoztatásban merüljön ki, hanem politikai nevelőiskolája is legyen közönségünknek.”² Ez volt Barton Nándor véleménye, aki a Fővárosi Nagycirkusz igazgatója volt 1949 és 1956 között. Kutatásom időhatárait az államosítások és az Országos Cirkuszvállalat 1954-es megalapítása jelölték ki. A forrásgyűjtést elsősorban az eddig fel nem dolgozott levéltári forrásokra alapoztam. Bár Keresztes Csaba a Magyar Országos Levéltár korszakra vonatkozó cirkusztörténeti forrásainak helyét általánosságban feltárta,³ ezek elemzésével eddig senki sem foglalkozott. Budapest Főváros Levéltárából elsősorban a Fővárosi Nagycirkuszra, annak pártszervezetére, és a Fővárosi Tanácsra vonatkozó iratokra, míg a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárból a Művészeti Dolgozók Szakszervezetének Artista Tagozatára vonatkozó iratokra támaszkodom. A továbbiakban újabb adalékok is felbukkanhatnak a cirkuszok „kapitalistából” szocialista intézményre alakításának történetéhez.

Az első központosító lépés: az artista szakszervezet

1947. április elsejével megalakult a Magyar Hivatásos Artisták Szabad Szakszervezete (MHASZSZ),⁴ azzal a céllal, hogy a századforduló óta működő Magyar Artista Egyesület (MAE) helyébe lépjen.⁵ A többi művészeti ághoz hasonlóan, a pártállami irányítás beköszönte előtt a formálódó, baloldali dominanciájú hatalom a szakszervezetekbe való kötelező belépéssel biztosította a terület ellenőrzését. A munkaközvetítést szabályozó rendeletek következtében a szerződés kötése az 1946 júliusában bevezetett egyesületi munkaközvetítési osztály feladataivá váltak.⁶ Egy évvel később, tehát megalakulása után azonnal, a szakszervezet rögtön átvette ennek feladatait, és szerződéseket kizárólag a közvetítésével lehetett kötni, a magánügynökök szerződéseit semmisnek tekintették, továbbá „1947. május 1-től a hatóságok csakis a szakszervezeti igazolvánnyal rendelkezőknek engedélyezik a működést. Társulatokat szervezni, önálló estélyeket tartani csakis a Szakszervezet jóváhagyásával és általunk ellátott érvényes társulatvezetési engedéllyel lehet.”⁷ Az egyesület által kiadott szaklap, az *Artisták Lapja*, a MAE hivatalos közlönye, 1947 augusztusától a szakszervezet kiadásában jelent meg. 1949-es megszűntéig látványos változásokon esett át: A háború után, a vezércikk alatti hirdetés még arra biztatott, hogy „Artisták! Ismét a New Yorkban találkozunk a törzsasztalunknál!”, a kiadócseré után viszont a szakszervezet több lapszámon át az Abbáziába hívott. 1947 decemberétől már sehová sem hív, 1948 márciusától szinte csak hosszú politikai cikkek jelennek meg, 1949 augusztusától a hirdetéseket is teljesen kiszorítják a propa-

gandisztikus írások, végül a lap megszűnik. Az Egyesületet feloszlatták.⁸ A Cirkuszigazgatók Szövetsége, amely a nagyobb cirkuszok és arénák vezetőinek érdekképviselője, s a szakszervezet „munkáltatói ellenpontja” volt, 1947. október 10-től (Árvai Rezső, a Fővárosi Nagycirkusz bérletjének vezetésével), csak rövid intermezzót jelentett a cirkuszok államosításáig, a vállalatok megalakulásáig. A MHASZSZ az 1950. február 8–9-ei egyesülési kongresszuson – több más művészeti szakszervezettel együtt – az újonnan alakult Művészeti Dolgozók Szakszervezetének (MÜDOSZ) része lett, létrehozva annak önálló, Artista Tagozatát. Az államigazgatás irányító szervében, a Népművelési Minisztériumban azonban nem alakult önálló Cirkuszi Főosztály. A Színházi Főosztály egyik alosztályát képezte a Cirkusz Osztály, Heitz György irányítása alatt. A független Artista Tagozat szimbolikus jelentőséggel bírt az artisták számára, elsősorban azért, mert ha csak elvben is, de kompenzálta a periféria-létet, a cirkuszt a művészetek sorába iktatta és látszatra ugyanolyan fontosságot kölcsönzött a szakmának, mint a zenészeknek, színészeknek.⁹ Az *Artisták Lapjában* a tömegkultúra mezőn belül biztosított új helyvel kapcsolatban ez olvasható: „Az artistaság, mely 50 évig az ország mostohagyereke volt, elérkezett ahhoz a boldog pillanathoz, hogy elmondhatja: tudomást vettek rólunk. A mult rendszer bűnös lokálélete megszűnt és mi megtisztulva, csupán a tiszta művészet továbbfejlesztésével illeszkedtünk a szocializmus építésébe a szórakoztatási ág minden vonalán.”¹⁰ A terület hivatalos állami elismerése, dotációjára először valósult meg a cirkusz történetében. A hagyományos magánkezdeményezésre épülő terület irányításának és ellenőrzésének megszervezése azonban gondot jelentett a kulturális szféra teljes kontrolljára törekvő kultúrpolitikának. 1950 és 1953 között sok terv született a cirkuszi terület, és az artista munkahelyek ellenőrzésének minél teljesebb megvalósítására, amelyet általában vállalati formában képzeltek el.¹¹ Olyan hagyományos gyakorlatformákkal, sajátosságokkal kellett azonban szembenézniük, amelyek az ellenőrzést csak korlátozottan tették lehetővé. Az állandó, egységes társulat hiánya, az alkalmi munkaszerződések, az állandó helyváltogatás kényszere mind olyan tényezők voltak, amelyek megnehezítették a terület szemmel tartását. Az új állami műsorszervező vállalatok nem voltak alkalmasak a terület teljes lefedésére, a hatékonyságot nagyban hátráltatták hatáskör-problémák, és az óriási adminisztráció.

A művészeti ág államosítására a szakszervezet tett javaslatot, majd hamarosan kiegészítéssel élt, melyben további négy nagyobb utazó cirkuszt javasolt „községesítésre”.¹² Ugyanitt fogalmazódott meg először egy központi vállalat igénye: „Hivatkozással arra, hogy az üzemek közös politikai és gazdasági ellenőrzés alatt kell, hogy álljanak, egy központi irányító szerv szükséges. Ennek a központi irányító szervnek a felállítását oly képen látjuk lehetségesnek, hogy a megalakulandó Népszórakoztató Községi Vállalat keretén belül egy külön fiók osztály foglalkozna a cirkuszok és varieték műsor politikájával, politikai és gazdasági irányításával.” A szakszervezet ahelyett, hogy tagjai érdekvédelmével foglalkozna, az irányítás érdekeit képviseli, és politikai irányítást sürget. Ezt megmagyarázni csak azzal lehet, hogy mindezt a „dolgozók érdekében” teszi. A terv szerint egy vállalat fogná össze a szórakoztató üzemeket, és annak csak egy osztálya foglalkozna a cirkuszok irányításával, azonban „a fiók osztály autonómiával kell, hogy rendelkezzen, hogy mint már az előbbi beadványunkban említettük, az a plusz, ami a közkezben vett üzemek termeléséből fennmarad, azt az elgondolásunkat szolgálja, hogy ezekből újabb artista munkahelyek és a dolgozók részére újabb szórakozó üzemek léte-

sítésére fordítsák. De szükséges ez azért is, hogy a műsor politikája abban a szellemben haladjon, mely a szocialista kulturát lesz hivatott terjeszteni.” A szakszervezet tervének egyik célja vagy hivatkozási alapja újabb artista munkahelyek létesítése a várható profitból. Az tény, hogy a munkaügyi kérdés az artisták egyik legsúlyosabb problémája a korszakban, mert közel sincs elegendő munkahely a magyar artisták számára, és ezek száma – az ígéretekkel szemben – tovább csökken. Az említett nagyvállalat azonban nem jött létre, helyette területi szinten szervezték meg az irányítást.

A Fővárosi Népszórakoztató Intézmények

A Fővárosi Nagycirkusz (FNC) és a budapesti revüszínházak, varieték államosítására 1949. szeptember 17-én került sor, két nappal a cirkuszi szezonzárás után. A cirkusz a korszakban szezonális műfaj volt. Nem játszott egész évben, a szezon tavasszal, áprilisban kezdődött és hagyományosan szeptember 15-ig tartott, illetve ahogy az időjárás engedte, esetleg egy hónappal tovább. A téli időszakban, főként fűtési problémák miatt, a cirkuszok nem üzemeltek, így a FNC sem. A Nagycirkusz új igazgatója Barton Nándor lett, aki ugyanitt a „3 Bartonelli” légtornász számban dolgozott. A területi szintű szerveződés szerint 1949 októberében létrejött Fővárosi Népszórakoztató Üzemek (decembertől Intézmények,¹³ FŐNI) a budapesti egységek – Városi Színház, Fővárosi Varieté, Kamara Varieté, Fővárosi Nagycirkusz, Népvarieté, valamint a margitszigeti, és állatkerti szabadtéri színpadok – felett gyakorolt ellenőrzést.

„A Fővárosi Népszórakoztató Intézmények jelenlegi formája legjobban az ipari egyesülések szervezési formájával hasonlítható össze. A több színházból álló intézményt központi igazgatóság fogja össze, amely művészi, gazdasági és személyzeti szempontból irányítja és ellenőrzi az intézmény kötelékébe tartozó egyes színházakat.”¹⁴ Tekintettel vannak azonban az egyes területek sajátosságaira (cirkusz, varieté, színház, stb.), így nincs egységes műsorpolitikai irányelv. Az, hogy más színházakkal ellentétben mégis egy kézben fogták össze ezeket az üzemeket, azért lehetséges, mert többé-kevésbé azonos társadalmi réteg látogatta őket, és elsősorban a „könnyű műfaj” pesti bástyái voltak. Tervezték, kapjon képviselőt a Színművészeti Szövetségben, de erre nem került sor.¹⁵

A FŐNI a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának Népművelési Osztálya alá tartozott, azaz a polgármesteri XI. ügyosztály alá, amely felett a Népművelési Minisztérium (NpM) gyakorolta az irányítást. A FŐNI működéséről igen kevés irat maradt fenn, hisz rövid időn belül felszámolták. Veszteségessége ehhez nem feltétlenül volt elegendő indok, mivel a vidéki cirkuszokat üzemeltető vállalat hasonló helyzetben volt, mégis két évvel tovább üzemelt.¹⁶ Megszűnése után a FNC továbbra is tanácsai kezelésben maradt, mint önálló üzem.

A Vidéki Népszórakoztató Nemzeti Vállalat

A fővárosi varieték államosítása után nem sokkal szerveződött meg a Vidéki Népszórakoztató Nemzeti Vállalat (VNNV),¹⁷ amelynek „tárgya: a vidéknek cirkusz és varieté kulturműsorokkal való ellátása, vándorcirkuszok, és utazó revütársulatok révén. [...] Indoklás: A könnyű- revü és varietéműsort szolgáltatató színházakat, valamint a Fővárosi

Nagycirkuszt a FŐNI községi kezelésbe vette. Hasonló megoldásra van szükség a vidéken működő cirkuszok kérdésében is. A 3 legnagyobb vidéki cirkuszhoz a pénzügyminiszter adótartozások miatt zárgondnokot rendelt ki. Ezeknek, valamint a felszámolandó többi vándorcirkusz javaiból kell megszervezni a Vidéki Népszórakoztató Nemzeti Vállalatot. Ennek szervezésére azért van szükség, hogy a vidék és a főváros közötti kulturális színvonalbeli különbséget felszámoljuk, másrészt, hogy a magánszektorban lebonyolított műsor hibáit, és káros, sokszor reakciós, politikailag is súlyosan kifogásolható műsoraikat felszámoljuk, vagy megszüntessük.”¹⁸ Tehát itt is az a kultúrafelfogás dominált, amely szerint a nézők a cirkuszműsorból is közvetlenül politikai következtetéseket vonnak le. Ez a nézet azért problematikus, mert a cirkuszműsor, elsősorban nem verbális jellegénél fogva, jórészt csak látványelemekben közvetíthet politikai-ideológiai üzeneteket. „[...] egyidejűleg azonban azonnal intézkedni kell a vállalat vezérigazgatójának kinevezése iránt, valamint a vidéki cirkuszok felszámolása iránt. A népgazdasági tanácsi határozat szerint a már lefoglalt 3 nagy cirkusz és kis vidéki cirkuszok felszámolandó javaiból kell a nemzeti vállalatot megszervezni.”¹⁹

Így, a magánvagyon megszüntetésével, a terület dolgozói az államnak lettek kiszolgáltatva. A Népgazdasági Tanács határozata kapcsán került először cirkuszi téma a NpM Kollégiumi Értekezlete elé: „A Népgazdasági Tanácsnak a Vidéki Népszórakoztató Nemzeti Vállalat létesítéséről szóló határozata alapján ez év tavaszán felszámoltuk a három magántulajdonban lévő nagy utazócirkuszt (Gazdag, Olimpia, Czája). Már akkor tervbe vittük a vidéki kiscirkuszok felszámolását is, azonban a kora tavaszi időszakban ezek még ismeretlen helyen tartózkodtak. A cirkuszévad befejezése előtt a színházi főosztállyal egyetértésben javasoljuk ezek felszámolását. A kis vándorcirkuszok műsorpolitikai ellenőrzése a központból szinte lehetetlen, és tapasztalat szerint ezek a vállalatok sokszor igen káros, népi demokráciánkban meg nem engedhető műsort nyújtanak.” Látható, hogy már az ötvenes évek elején mennyire világos volt az irányítók számára a szovjet modell átvétele, amely mindent a központból irányított, és mellőzte az alsóbb szervek érdemi beleszólását saját gyakorlatuk meghatározásába. De visszaköszönnek a korábban említett ellenőrzési problémák is: nem ismerik a vándorcirkuszok pontos helyét (ezért is tart tovább ennek a vállalatnak a megszervezése), ennél fogva nem tudják ellenőrizni a műsort sem. A kiscirkuszok felszámolásának azonban volt egy „praktikus” indoka is: „Felszámolásukat indokolja a politikai szempontokon kívül az is, hogy a VNNV jelenlegi kapacitásával és felszerelésével nem tudja a vidéket teljes egészében megfelelő műsorral ellátni (hiányzanak az állatszámok). A vándorcirkuszok felszámolását, a Pénzügyminisztérium közbejöttével való társadalmi tulajdonba vételét azért is javasoljuk, mert ezek felszerelése, vadállat állománya, gépparkja a szükséges mértékben kiegészítené a jelenlegi állami cirkuszok felszerelését, sőt, mintegy 12 vidéki kiscirkuszt a VNNV kebelében továbbra is működtetnénk. A felszámolást még október 6-á előtt végre kellene hajtanunk, mert ebben a hagyományos időpontban az utazó cirkuszok sátrat bontanak, leraktároznak, és még a rendőrség közreműködésével is nagyon nehéz lenne az ismeretlen helyekre raktározott holmijukat előkeríteni. A Pénzügyminisztériumban történt megbeszélésünk alapján a felszámolást szenvedők közül arra érdemesnek találtak kisebb kártérítést (12-5000 Ft-ig) kapnak. Ilyen kisösszegű kártérítés folyósításához a Belügyminisztérium ragaszkodott, figyelemmel arra, hogy ezek az elemek ellenkező esetben – megélhetésük nem lévén – esetleg a bűnözés útjára csúsznak. Az egész

felszámolás során az artisták és munkavállalók javait és szerzett jogait a legmesszebbmenően biztosítani fogja a Pénzügyi Központ.”²⁰

Látható, hogy olyan személy irányította az államosítást, aki jól ismerte a közeg működési módját. Tény, hogy az artisták, kivált a vidéki „komédiások” gyakran a társadalom legsó rétegeibe tartoztak, és iskolai oktatásban sem mindig részesültek. Ha elveszik a szakmájukhoz szükséges eszközöket, igen valószínű, hogy más módon keresnek megélhetést.

„A felszámolás mostani időpontját indokolja az is, hogy az artista szakma szezonjának végére értünk és így a felszámolással az artista munkanélküliséget nem fokozza. Színházi főosztályunknak, a Művészeti Dolgozók Szakszervezetével, illetve annak artista szakmai bizottságával folytatott megbeszélés szerint a kétségtelenül fennálló artista munkanélküliséget a vidéki és fővárosi népszórakoztató vállalatok staggiok²¹ szervezésével és újabb üzemek beállításával fogják a tél folyamán enyhíteni. A következő nyári szezonban az artistáknak kb. 70%-át tudjuk foglalkoztatni. (Megjegyzem, hogy az artisták jelenlegi számát szigorú vizsgáztatással csökkentjük, s a mértéket ki nem álló artistákat ipari szakmájuk felé fogjuk irányítani.) A felszámolni javasolt 28 cégnek kb. 60–70%-a családi üzem. A műsort a tulajdonos családtagjai szolgáltatják, akik közül sokan nem is tagjai az artista szakszervezetnek. A felszámolásra kerülő üzemek artistáit előreláthatólag nagyobb részét foglalkoztatni tudjuk. Helyzetük azonban semmivel sem lenne jobb akkor sem, ha a felszámolást nem hajtánánk végre, ugyanis e magánüzemek télen nem működnek.”²² Ez a később kivitelezett „kategorizálás” az artisták számának csökkentésén túl, abszolút mérceként, a bérezést is hivatott volt megállapítani, a szám minősége alapján. A vizsgáztatás egyszerre volt politikai szűrő és a nemkívánatosnak tekintett elemek kizárhatóságának alapja.

Így a VNNV kezelésében összesen 11 utazó cirkusz alakult, három nagyobb és nyolc kisebb. A felszámolás azonban mégsem volt teljeskörű. Kivételt képezett ez alól a népligeti Koller cirkusz, amely továbbra is magánkézben maradt. Működését ugyan többször is feljelentették a minisztériumnál, a NpM azonban a következő indokok miatt magánkézben hagyta: „...a Koller cirkusz működését ez év tavaszán felülvizsgáltam, és megállapítást nyert, hogy állami kezelésbe vétele nem aktuális, az épület rozoga állapota miatt. Tekintetbe véve a szűkös artista munkahelyeket, működését nem szüntettük meg. Műsorpolitikailag közvetlen ellenőrzést a Föv. Tanács XI. Ügyosztálya gyakorol, de a Minisztérium részéről is kap ellenőrzést. Ezidáig semminemű szabálytalanság, a cirkusz részéről nem történt.”²³ Azért nem került tehát állami kezelésbe, mert nem tudott volna megfelelni az államosított cirkusz fejlődését reprezentáló politikai céloknak, és valószínűleg nem érte volna meg a felújításba befektetni sem.²⁴ A Koller cirkusz ennek ellenére nem tudta elkerülni a műsorpolitika kontrollját és a szakszervezet beleszólását a bérezésbe:²⁵ „Megvizsgáljuk a népligeti Koller cirkuszt. Kérjük, hogy utasítsák helyesebb dekorálásra. Helytelennek tartjuk, a porond feletti piszkos falon Sztálin és Rákosi elvtársak képét elhelyezni.”²⁶ A terület teljes államosításának szándéka itt tehát alulmaradt a munkahelyteremtés szempontjaival szemben.

A háború előtti gyakorlatban a cirkuszok javarészt az őket üzemeltető családról kapták a nevüket (pl. Czája, Richter, Donnert). Mivel állami intézményként e specializációjuk megszűnt, és a családok tagjait vegyesen szerződtették, új elnevezéseket kellett találni. Egzotikusan hangzó, és attraktív nevek helyett tájegységként nevezték el őket, mint:

Dunántúli Cirkusz, Alföldi Nagycirkusz, Tiszántúli Cirkusz (a kisebb cirkuszok esetében „Balaton”, „Mátra”), vagy az elsőre semmitmondó, de általában pozitív érzéseket kel­ tő „Napsugár”, „Nyári”, „Vidám”, „Sport”, „Népi”, Ifjúsági Cirkusz neveket kapták. Nincs adat arról, hogy az utóbbi kifejezetten fiatal artistákat szerződöt­tetett volna, vagy gyermek­ műsorokra specializálódott volna; nagyon valószínű, hogy csak a nevében volt ifjúsági, amennyire a „Népi” népi. Később felmerült a „tájegység-cirkuszok” átnevezése. Erdős Gábor, a vállalat második igazgatója, 1953 végén beadvánnyal fordult a minisztérium­ hoz.²⁷

Külön kutatást érdemelne, hogy a vállalat miért működött óriási veszteséggel,²⁸ és jutott csődbe,²⁹ míg magánüzemekként, mint láttuk, 28 kisebb vállalkozás volt képes eltartani magát. Megalakulása után nem sokkal – a kiadások ellensúlyozására – a vállalat tevé­ kenységi körét ki is bővítették: „Bejelentjük, hogy a színházi főosztály engedélyével válla­ latunk tevékenységi köre kibővült alkalmi műsorok rendezésével (szabadtéri előadások, műsoros hajókirándulások, stb.) ezeket a műsorokat úgy tervezzük, hogy azok minden esetben haszonnal járjanak, azonban feltétlenül fedezzék a bevételek a kiadásokat.”³⁰ Ez a profilbővítés viszont még több kiadással járt, amit a NpM feljegyzése bizonyít: „A Vidéki Népszórakoztató Vállalat eredeti feladata a vándorló cirkuszok és utazó, állandó műsort adó varieték üzemeltetése. Mivel ez a nagy rezsiköltség miatt erősen ráfizeté­ ses, a vállalat pénzügyi okokból egyre több, eredeti profiljától lényegében eltérő alkalmi rendezvény szervezését vállalta. Ezt a működést azonban kellő apparátus nélkül, ennek következtében a szervezethez és ellenőrzéshez hiány is végezte. Alkalmi műsorai zöme ezért nem volt egyéb, mint összeverbuvált színészek, előadók, stb. számainak véletlen összeállítása, – Latabártól a névtelen, vagy kétes elemekig. A Vidéki Népszórakoztató Vállalat 1952 júliustól december 31-ig 193 alkalmi műsort szervezett. Ez a munkája azon­ ban kifejezetten gátolta fő feladatában, az artistaműfaj fejlesztésében, cirkuszai, varietéi üzemeltetésében mind színvonal, mint szervezethez szempon­ tjából.”³¹ A legtöbb probléma az államosítások dacára a vidéki vállalat műsoraival, és azok ellenőrzésével volt. A NpM információt ezekről csak kiküldött ellenőri jelentések, vagy a helyi pártszervezetek utólagos véleményének segítségével szerezhetett. Külön gondot jelentett, hogy többfé­ le hatóság osztozott a cirkusz fejlesztésének, szocialista közegbe való át-illesztésének feladatán. A két említett vállalaton túl a szakszervezet is sürgette egy központi irányító vállalat megalakulását, de ez 1954-ig váratott magára.

Az Országos Cirkuszvállalat

1953 februárjában került ismét a minisztérium legfőbb döntéshozó szerve, Kollégiumi értekezlete elé a cirkusz és esztrád terület.³² Kende István, Színházi Főosztály veze­ tője itt újabb javaslattal állt elő: „A dolgozók kulturigényeivel párhuzamosan nő a kü­ lönböző vegyesműsorú rendezvények (esztrádműsorok) száma. Ugyanekkor mindeddig nem tudtuk biztosítani a rendezvények zömének kielégítő színvonalát, szervezését és ellenőrzését. A különböző szórakozóhelyeken fellépő zenészek, színészek, előadómű­ vészek, artisták műsorát számos esetben senki nem ellenőrzi, és így nem ritka a kife­ jezetten káros műsor, vagy műsorszám.” 1953-at írunk, már három éve, hogy államosí­ tották a területet, de az ellenőrzés még mindig nem teljes. A kor logikájában a megfelelő színvonalat soha nem az alkotóktól, így a cirkuszban fellépőktől várták, hanem az irá-

nyitótól. A korszak nem fogadja el a művészetek autonómiájának tételét, azokat csak ideológia kiszolgáló funkciójukban kívánta felfogni, és „eltartani”. a döntéshozók szerint: „Döntő gátja azonban az egész terület fejlődésének az, hogy artistáink a nyári néhány hónap kivételével lényegében mindenféle kollektívától, központi vezetéstől függetlenül élnek és készítik elő számaikat. Így bizonyos fokig magánvállalkozásszerűen működő csoportok – ha állami cirkuszban dolgoznak is – politikailag nincsenek befolyásunk alatt és fejlődésükre nincs, vagy legfeljebb csak a nyári hónapokban van hatásunk.”³³ Ez az átszervezés egyik oka. Az új vállalat egész évre, állandó foglalkoztatásba (korabeli kifejezéssel: „státusba”) vette az artistákat. Az alábbi sorokat teljes képet festenek az irányítás legégetőbb problémáiról: „A terület jelenleg a FNC és 11 vidéki cirkuszt üzemeltető Vidéki Népszórakoztató Vállalat irányítása alatt áll. A téli időszakban Budapesten a FNC vezetése alatt egy, rövidesen két varieté, vidéken a VNV irányítása alatt három vándorló varieté működik. Artistáink zöme hol az egyik, hol a másik szervvel kerül szerződésbe, vagy más úton keres alkalmazást. Ennek a kettősségnek káros következményei vannak: a) Nincsen egységes műsorpolitikai irányítás, amely eszmei és gyakorlati segítséget adna, kidolgozná, és rendezné az egyes számokat, meghonosítaná, illetve erősítené az elhanyagolt, vagy fontos műfajokat, létrehozna szervezett szakmai képzést biztosító stúdiót, stb. b) Lehetetlen így megoldani az artisták fejlődésének alapfeltételét, az állandó szerződötést, amely biztosítaná a politikai-szakmai foglalkozást, nevelést, művészi fejlődésüket, stb. A cirkuszterület így lényegében nem él társulati életet, hanem teljesen kis egységekre, számokra bomlik.³⁴ c) Amúgy is nagyon kevés vezetőképes szakkáderünk két területen dolgozik. Így lényegesen nehezebb biztosítani megfelelő cirkuszvezető káderek, dramaturgok, rendezők, stb. nevelését. d) A jelenlegi konstrukció nehezíti a nemzetközi artiscserét és felelősségét megosztja az ezzel túlterhelt KKI³⁵ és a lényegében nem erre hivatott Fővárosi Nagycirkusz között. e) A terület jelenleg pénzügyi szempontból sem elég áttekinthető, mivel a ráfizetéses szektor állami, a jövedelmező pedig a Fővárosi Tanácsé (a VNV nagy veszteségét főleg annak rezi és utazási költségei okozzák). Így a két költségvetés külön kezelése nem ad tiszta képet össz-állami szempontból, a cirkuszterület pénzügyi helyzetéről. 1952-ben a VNV vesztesége 2.273.000 Ft, a FNC nyeresége 2.111.300 Ft volt.”

Az elképzelés három vállalat között osztaná fel a területet. Az Országos Filharmónia, amely a másik kettő számára közvetítené ki a nagyzenekarokat; A Fővárosi Tanács Műsorellátó Irodája, amely a vendéglátóipari előadók, énekesek, táncosok közvetítésével foglalkozna, egyelőre csak Budapesten. S végül a Zenei, illetve a Színházi Főosztály közös felügyelete mellett; és az újonnan létrejövő „Országos Cirkuszközpont, a jelenlegi két szerv helyett. Ide tartozik valamennyi artista. Ez a szerv az artisták egy részét fokozatosan esetleg már indulásakor valamennyit állandó alkalmazásba venné. Szervezi a cirkuszok, varieték folyamatos műsorát és közvetíti egyes fellépésekre, stb. a szerződötött artistákat a Filharmónia, a Bp. Műsorellátó Iroda és a színházak felé. Javaslataink helyességét igazolja mind a szovjet gyakorlat, ahol a Művészeti Bizottságon belül működik egy nagyarányú központ, amelyhez valamennyi cirkusz tartozik – mind a csehszlovák gyakorlat, ahol egy központi szerv üzemelteti az összes cirkuszokat. Alátámasztja egyébként javaslatunkat az is, hogy jelenleg a többi művészeti területek élenjáró intézményei (opera, operett, zenekar, együttes, stb.) állami intézmények. Ennek az elvnek az ellenkezője érvényesül ezen az egy területen, ahol egyetlen nagy cirkuszunk tanácsi

szerv, sátras vándorcirkuszaink pedig államiak. (...) Cirkusz-központosító javaslatunkkal csak a Fővárosi Tanács nem ért egyet.³⁶ A NpM álláspontjával lényegében egyezik a szakma álláspontja, beleértve a FNC vezetőségét.”

Az Országos Cirkuszvállalat 1954. január 1-i megalakulásával tehát megszűnt az irányítás széttagoltsága, de a terület pénzügyi, és az irányítás elvi problémái nem oldódtak meg.

(A tanulmány részlet a szerző *A cirkusz államosításának „elmélete” és gyakorlata levéltári források tükrében (1949–1954)* című nagyobb munkájából.)

Jegyzetek

¹ Az idézeteket eredeti helyesírással közlöm.

² Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IV.1521. 19. BP Fővárosi Népszórakoztató Intézmények Igazgatóságának iratai, 1950. szept. 30. Szezonzáró társulati ülés jegyzőkönyve, Barton Nándor

³ Keresztes Csaba: *A cirkusztörténet levéltári forrásai 1945–1990*. In: *Cirkusz és tudomány*. Szerk.: H. Orlóczy Edit, Józsoveg Műhely Kiadó, Budapest, 2005. 84–90. o.

⁴ Nem önállóan, hanem a Hivatásos Zenészek Szabad Szakszervezetének IV. szakosztályaként.

⁵ Lásd SZKL XII.40.f. 84\1949 ő. e. 2. o. Jelentés a szakszervezet történetéről. d. n. Közzétéve részben in: Szekeres József – Szilágyi György: *Circus. Fejezetek a magyar cirkuszművészet történetéből*. Magyar Cirkusz és Varieté Vállalat, Budapest, 1979. 162. o.

⁶ 6490/1945 M. E. és 3530/1946 M. E. sz. rendeletek.

⁷ *Artisták Lapja*, 1947. augusztus 3. o.

⁸ Az egyesületek felszámolásáról lásd Molnár Szilárd: *A civil társadalom államosítása Magyarországon = Civil Szemle*, 2005. 3. szám, 5–37. o.

⁹ Sok színész lenézte az artistákat, ezt Kazal László példája illusztrálja, aki ellen vállalati fegyelmi indult 1950. július 28-án, amiért a cirkuszban „nem volt hajlandó szerepéhez a bohócruhát felölteni” BFL IV. 1521. 19. d. FŐNI Igazgatóságának iratai\Fegyelmi ügyek Jegyzőkönyv a FNC-ban tartott vállalati fegyelmi tárgyalásról, 1950. július 28.

¹⁰ *Artisták Lapja*, 1949. augusztus, 2. o.

¹¹ pl. *Artistaműsorellátó Vállalat, Országos Központi Műsoriroda, stb.*

¹² *Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban: SZKL) XII. 40. f. 84/1949 ő. e. 9. o. Simonyi Frigyes főtitkár levele az MDP Országos Kulturpolitikai Osztálya számára, 1949. jún. 27.*

¹³ BFL IV. 1521. 1. d. BP Fővárosi Népszórakoztató Intézmények Igazgatóságának iratai\Osztályvezetői értekezletek és napi eligazítások\39. osztályvezetői értekezlet

¹⁴ BFL IV. 1521. 1. d. BP Fővárosi Népszórakoztató Intézmények Igazgatóságának iratai\FŐNI Szervezeti felépítés\Az üzemigazgató feladata. d. n.

¹⁵ Lásd BFL XXIII. 114. 4. d. 1950–51 Budapest Városi Tanács VB Népművelési Osztály 175\140. Ugyanilyen „színházassító” törekvés volt a tanács részéről az ún. élmunkás-pá-

holyok létesítése: BFL XXIII. 114. 4. d. 1950–51 Budapest Városi Tanács VB Népművelési Osztálya, 175\122 1950. febr. 21.

¹⁶ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) XIX-I-3-a 239. d. 8775-255-P. Heitz György feljegyzése 1952. dec. 2.

¹⁷ Működése során később kikerül nevéből a „nemzeti” jelző, de rövidítésként ezt használom.

¹⁸ MOL XIX-I-3-a 136. d. 10080-v-2 A Népgazdasági Tanács előterjesztése a Vidéki Népszórakoztató Vállalat alapításáról, 1950. jan. 26.

¹⁹ MOL XIX-I-3-a 136. d. 10080-v-2-3 1950. febr. 11.

²⁰ Vö. az artisták NpM-hoz írott leveleivel: MOL XIX-I-3-a 107. d. Donnert Bonifác 5563-30-2-4 1950. dec. 29., Eötvös Nándor Aladár 5563-20-14 1951. jan. 10.

²¹ stagione: (ol.) évad. Itt „utazó varietéműsor” értelemben áll.

²² MOL XIX-I-3-n 2. d. NpM Kollégiumi Értekezletek, 1950. szept. 29.

²³ A NpM válasza a MÜDOSZ kérdésre, MOL XIX-I-3-a 107. d. 5563-20-44 1951. júl. 18.

²⁴ Lásd Barossné véleményét, SZKL XII. 40. f. 60\1952. ő. e. 44. o.

²⁵ Uo. 42. o.

²⁶ MOL XIX-I-3-a 239. d. 8775-11-32 1952. jún. 17. Kende István levele a Fővárosi Tanácshoz.

²⁷ Az „Alföldi” helyett a „Bátrak Arénája” [egy szovjet cirkuszfilm címe], a Tiszántúli helyett az „Olympia” nevet szerette volna visszaadni. „A továbbiakban felmerült még „Hungária” vagy „Pannónia” elnevezés, de ezeket nem tartom kielégítőnek. [...] Továbbá a megalakulandó vállalat, OCI (Országos Cirkusz Vállalat) elnevezését sem tartom a legszerencsésebbnek, ezért az alábbi elnevezéseket hozom javaslatba; Magyarországi Cirkusz és Varieté Vállalat (MACIVA), Központi Cirkusz és Varieté Állami Vállalat (KCV), Cirkusz Varieté Központi Vállalat (CIVA). A fenti javaslatokat a vállalat dolgozói juttatták el hozzám, ezek közül a legmegfelelebbnek a Magyarországi Cirkusz és Varieté Állami Vállalat elnevezését találom.” Ez utóbbi főleg azért érdekes, mert az 1957-ben átszervezett vállalat neve máig Magyar Cirkusz és Varieté Vállalat lett. Válasz nem érkezett, az irat hátoldalán van egy jegyzet, miszerint „A vállalat műv. vezetője közölte, hogy a cirkuszok nevei megmaradnak a régiiben, miután új megfelelő neveket nem találtak.” MOL XIX-I-3-a 363. d. 8775-19-83 1951. dec. 24. Átnevezésre bizonyosan sor került a későbbi összevonások során, mert néhány 1954-es irat már „Európa”, „Budapest”, és egy Fáklya Cirkuszról beszél. Lásd SZKL XII. 40. 65\1954 ő. e. 14., 18., 28. o.

²⁸ A VNNV alapítólevelének kelte 1950. máj. 8 (száma 10.080-v-2-7\1950), lásd MOL XIX-I-3-a 140. d. 10-081-v-1-2, ugyanítt 1950. október 5-ei keltezéssel az első kényszerhitel bejelentés. Az 1951. évi veszteség 1.472.000,- Ft, ezzel szemben a FNC nyeresége 1.734.000,- Ft. Lásd NpM Kollégiumi értekezletek MOL XIX-I-3-n 3. d. 1952. febr. 2. Az első évad veszteségeit illetően Simonyi Frigyes vállalatvezető véleménye az állatszámok hiánya. Lásd MOL XIX-I-3-a 140. d. 10081-VI-16-2

²⁹ MOL XIX-I-3-a 363. d. 3104-19-17 Erdős Gusztáv igazgató levele a Népművelési Minisztériumnak 1953. szept. 22.

³⁰ MOL XIX-I-3-a 140. d. 10081-VI-6 Simonyi Frigyes vállalatvezető levele a NM Üzemgazdasági Osztálynak, 1950. júl. 4.

³¹ MOL XIX-I-3-n 4. d. 1953. febr. 17. Javaslat az esztrád és cirkusz terület átszervezésére.

³² Uo.

³³ Korábban ugyan szerepelt az FNC tervberuházási programjában egy téli cirkusz létrehozása, de nem valósult meg. Ehhez lásd BFL IV. 1521. 19. d. Fővárosi Népszórakoztató Intézmények Igazgatóságának iratai, Fővárosi Nagycirkusz 1950. júl. 27. MOL XIX-I-3-m NM Visszaminősített TÜK iratok 1950-56. 6. d. 00139\1952 Téli cirkusz beruházási programjának megállapítása.

³⁴ A kor másik alap toposzának, a közösségiségnek megjelenése a cirkuszi területen, noha ez az egyik legközösségibb életforma. A közösségiséget azonban egymást ideológiailag kontrolláló és befolyásoló formában képzelték el.

³⁵ Kulturális Kapcsolatok Intézete

³⁶ Feltehetően a FNC említett évi kb. kétmillió forintos nyereségének elvesztése miatt.

Róma beszélő szobrai II. (Diadalmas Pasquino)